

Goce Smilevski

Sestra
Sigmunda
Frojda

Preveo s makedonskog
Zoran Penevski

■ Laguna ■

Naslov originala

Гоце Смилевски

СЕСТРАТА НА ЗИГМУНД ФРОЈД

Copyright © 2019, Goce Smilevski

Copyright © 2019, ovog izdanja Laguna

Kupovinom knjige sa FSC oznakom pomažete razvoj projekta odgovornog korišćenja šumskih resursa širom sveta.

NC-COC-016937, NC-CW-016937, FSC-C007782

© 1996 Forest Stewardship Council A.C.

Starica je ležala u mraku svoje sobe i sklopljenih očiju prebiralala po najranijim sećanjima. Tamo je pronašla tri uspomene: iz vremena kada za nju mnoge stvari iz sveta nisu još imale naziv, mladić joj pruža oštar predmet i kaže: „Nož“; iz vremena kada je još verovala u bajke, glas joj šapatom priča o ptici koja kljunom razdire svoje grudi i otkida iz njih srce; iz vremena kada su joj dodiri govorili više od reči, jedna ruka se bliži njenom licu i mazi je jabukom po obrazu. Mladić iz sećanja, koji je mazi jabukom, koji joj šapatom priča bajku i koji joj pruža nož, jeste njen brat Sigmund. A starica koja se priseća sam ja, Adolfina Frojd.

„Adolfina“, čuje se u mraku sobe. „Spavaš?“

„Budna sam“, rekla sam. Pored mene u krevetu leži moja sestra Paulina.

„Koliko je sati?“

„Verovatno negde oko ponoći.“

Sestra se budila svake noći i uvek istim rečima započinjala istu priču:

„Ovo je kraj Evrope.“

„Evropi je mnogo puta dolazio kraj.“

„Pobiće nas kao pse.“

„Znam“, rekla sam.

„I ne bojiš se?“

Ćutala sam.

„Ovako je bilo i u Berlinu 1933. godine“, nastavila je Paulina. Više nisam ni pokušavala da prekinem ono što mi je govorila toliko puta ranije: „Čim su Nationalsocijalistička partija i Adolf Hitler došli na vlast, omladina je počela da maršira ulicama u ritmu vojne muzike. Kao što sada maršira ovde. Po zgradama su razvili zastave sa kukastim krstovima. Kao što sada ovde vijore. Iz radio-aparata i razglasa postavljenih na trgovima i po parkovima čuo se Firerov glas. Kao što se sada čuje. Obećavao je novu Nemačku, bolju Nemačku, čistu Nemačku.“

Bila je 1938, a tri godine pre toga moje sestre Paulina i Mari napustile su Berlin i došle da žive u dom koji su napustile nakon udaje. Paulina je bila skoro sasvim slepa i neko je uvek morao da bude kraj nje, pa je spavala u krevetu naših roditelja, a pored nje smo se menjale Mari i ja. Menjale smo se jer se Paulina budila svake noći, a Mari ili ja, jedna od nas koja bi bila s njom u sobi, ostala bi bez sna.

„Isto će biti i ovde“, produžila je sestra. „A znaš li kako je tamo bilo?“

„Znam“, rekla sam pospano. „Već si mi pričala.“

„Pričala sam ti. Uniformisana lica upadala su uveče u jevrejske kuće, lomila sve oko sebe i tukla nas govoreći da odemo. Svi koji nisu razmišljali kao Firer a osmelili su se da javno kažu svoje stavove nestali su bez traga. Pričalo se da protivnike ideala na kojima treba da bude izgrađena nova Nemačka odvođe u logore na težak prinudni fizički rad. Tamo su ih mučili i ubijali. Tako će biti i ovde, veruj mi.“

Verovala sam joj, ali sam ćutala zato što bi je svaka moja reč podstakla da priča još više. Nekoliko nedelja pre toga nemačke vojne trupe umarširale su u Austriju i uspostavile novu vlast. Predosećajući opasnost, naš brat Aleksandar je

pobegao sa porodicom u Švajcarsku. Narednog dana zatvorili su granice, a svako ko bi hteo da napusti Austriju morao bi da se obrati novoootvorenom Centru za izdavanje izlaznih viza. Hiljade ljudi podnosilo je zahteve, a samo su neki dobili dozvolu da napuste zemlju.

„Čim nas ne puštaju da slobodno napustimo zemlju, to znači da imaju neki plan za nas“, reče Paulina. Ćutala sam. „Najpre će nam sve oduzeti, a potom će nama puniti rupe.“

Nekoliko dana ranije u stan naše sestre Roze upala su uniformisana lica i pokazali joj dokument na kojem je stajalo da joj se oduzimaju stan i sve u njemu. „Sada u krevetima u kojima su spavala moja deca leže nekakvi oficiri“, pričala je Roza onog popodneva kad se doselila u dom u kojem smo živele Paulina, Mari i ja. Došla je sa nekoliko fotografija i nešto odeće. I tako smo sada zajedno nas četiri sestre, kao nekad, bile u istom domu.

„Čuješ li me? Nama će puniti rupe“, ponovila je Paulina glasnije.

„Svake noći govoriš mi isto“, kazala sam joj.

„Pa ipak ništa ne preduzimaš.“

„A šta bih mogla da uradim?“

„Mogla bi da odeš do Sigmunda i ubediš ga da traži izlazne vize za nas četiri.“

„I kuda bismo posle?“

„U Njujork“, kaže Paulina. U Njujorku živi njena ćerka. „Znaš da će se Beatrisa pobrinuti za nas.“

Kad smo se probudile narednog dana, bilo je već podne; uzela sam Paulinu podruku i izašle smo u šetnju. Dok smo hodale trotoarom, videla sam kako ulicom prolaze neki kamioni. Stali su, iz njih su iskočili vojnici, pa su nas ugurali u jedno vozilo. Kamion je bio pun preplašenih ljudi.

„Vode nas u smrt“, rekla je sestra.

„Ne, vodimo vas u park da se poigramo s vama“, smejao se jedan od vojnika koji su nas čuvali u kamionu. Vozila su kružila po jevrejskom kvartu u kojem smo živeli i s vremena na vreme zastajkiivala kako bi u njih strpali još ljudi. Onda su nas stvarno odvezli u park, u Prater. Izgurili su nas iz kamiona i terali da trčimo, da klečimo i ustajemo, da skačemo, a skoro svi smo bili stari i nemoćni. Kad bismo pali od iznemoglosti, vojnici bi nas šutirali po slabinama. Sve vreme sam držala Paulinu za ruku.

„Poštedite mi bar sestru. Slepa je“, rekla sam vojnicima.

„Slepa?!“, smejali su se. „Pa to je divna mogućnost za još bolju zabavu.“

Terali su je da hoda sama, sa vezanim rukama pozadi tako da ne može da opipava ono ispred sebe, i Paulina je išla sve dok nije udarila u jedno drvo i pala na zemlju. Došla sam do nje, kleknula, obrisala joj lice od zemlje i krvi koja je curila sa čela. Smeh vojnika bio je ispunjen zvukom slatke bezbrižnosti i kiselim zvukom uživanja u tuđem bolu. Potom su nas odveli na kraj parka, postrojili i uperili puške u nas.

„Okrenite se!“, rekli su nam.

Okrenuli smo leđa puškama.

„A sada – trčite kući ako želite da sačuvate život!“, uzviknuo je jedan od vojnika i stotine staračkih nogu je potrčalo; trčali smo, padali, ustajali i ponovo trčali, a iza sebe slušali smeh vojnika ispunjen zvukom slatke bezbrižnosti i kiselim zvukom uživanja u tuđem bolu.

To večer smo Roza, Paulina, Mari i ja provele u tišini. Paulina je drhtala – možda ne toliko od straha za svoj život koliko od pomisli da najbliže biće, ono koje je izašlo iz njene utrobe, nikada više neće videti. Deca Roze i Mari bila su mrtva, a jedini ostatak porodice koji nisam stvorila bio je izbleдели krvavi trag na zidu pored mog kreveta. Kažu da

teže sa ovog sveta odlaze oni koji ostavljaju potomke – smrt razdvaja život koji su dobili i život koji su podarili. Paulina je sedela u uglu sobe i drhtala, predosećajući to razdvajanje.

Narednog dana sam otišla do Sigmunda. Bio je petak po podne, vreme kada je on ritualno čistio antikvitete u svom kabinetu. Htela sam da mu ispričam šta smo preživele Paulina i ja prethodnog popodneva, a on mi je pokazao isečak iz novina.

„Vidi kakav je tekst napisao Tomas Man“, rekao je.

„Mari i Paulina se sve više plaše“, kazala sam.

„Plaše se... čega?“, upitao je spustivši isečak iz novina na sto.

„Kažu da će se i ovde dogoditi ono što su videle u Berlinu.“

„Ono što su videle u Berlinu...“ Zatim je sa stola podigao jedan od antikviteta, majmuna od kamena, i počeo četkicom da čisti figuricu. „Ništa od toga se ovde neće desiti.“

„Već se dešava. Krvnici upadaju u stanove u našem kvartu, tuku koga stignu. Na stotine se ubilo prošle sedmice jer nisu mogli da izdrže pritiske. Razulareni ljudi upali su u dom jevrejskih siročića, izlomili prozore i naterali decu da trče po slomljenom staklu.“

„Terali decu da trče po slomljenom staklu...“ Sigmund je prelazio četkicom po kamenom telu majmuna. „Sve to neće ovde potrajati.“

„Ako neće potrajati, zašto svako ko može da dobije izlaznu vizu beži iz zemlje? Da li si na ulici sreo one koji beže? Beže iz svojih domova, odlaze zauvek – stavili su ono najnužnije u torbu-dve i odlaze da bi spasili svoj život. Govori se da će i ovde biti otvarani logori smrti. Imaš uticajne prijatelje i ovde i po svetu, mogao bi da dobiješ onoliko izlaznih viza koliko budeš tražio. Iskoristi svoje prijatelje da odemo odavde.“ Sigmund je spustio majmunče na sto, a uzeo odande figuricu

Boginje majke i počeo da briše njeno nago telo. „Čuješ li me?“
pitala sam ga suvim i umornim glasom.

Brat me je pogledao i upitao:

„I kuda bi potom otišla?“

„Kod Paulinine ćerke.“

„Šta će Paulinina ćerka da radi sa četiri starice u Njujorku?“

„Onda probaj da izmoliš izlaznu vizu samo za Paulinu.“

Gledao je u nugu Boginju majku, nisam bila sigurna da čuje moje reči. „Čuješ? Rozu, Mari i mene niko ne mora da gleda. Ali Paulina ima potrebu da bude sa svojom ćerkom. I ćerka ima potrebu da bude sa svojom majkom. Javlja se svakog dana i preklinje da te zamolimo da tražiš izlaznu vizu za njenu majku. Čuješ li me, Sigmunde?“

Spustio je Boginju majku na sto.

„Hoćeš li da ti pročitam samo nekoliko reči iz Manovog teksta? Naziv mu je *Brat Hitler*.“ Uzeo je tekst sa stola i počeo da čita: „Koliko Hitler mora da mrzi psihoanalizu! Potajno osećam da je bes, s kojim je krenuo u Beč, u suštini usmeren prema tamošnjem starom psihoanalitičaru: pošto je on njegov istinski i glavni neprijatelj, filozof koji je raskrinkao neuroze, veliki razbijač zabluda, neko ko zna šta je šta i ko dobro poznaje nepatvorenu originalnost.“ Zatim je spustio članak na sto i rekao: „Sa koliko suptilne ironije je Man ovo napisao!“

„Od toga što si mi pročitao tačno je samo ono 'stari psihoanalitičar'. Govorim ti ovo bez suptilne ironije. A tvrdnja da si ti glavni neprijatelj Adolfa Hitlera, svejedno da li je izrečena s ironijom, zvuči kao obična glupost. Ti znaš da je glavni razlog okupacije Austrije početak velikog pohoda koji je Hitler zamislio i kojim želi da osvoji ceo svet. Da bi posle istrebio sve one koji nisu arijevske rase. To znaju svi – i ti, i Man, pa čak i ja, bedna starica, znam to!“

„Ne uzbuđuj se. Hitlerove ambicije ne mogu da se ostvare. Za nekoliko dana će ga Francuska i Engleska prisiliti da se povuče iz Austrije, a potom će doživeti poraz i u samoj Nemačkoj. Tamo će ga poraziti sami Nemci; podrška koju sada daju Hitleru samo je privremeno pomračenje njihovog uma.“

„To pomračenje traje godinama.“

„Tačno – traje godinama. Ali će prestati. Nemce sada vode mračne sile, ali negde u njima tinja onaj duh na čijim sam temeljima i ja izrastao. Ludilo tog naroda ne može večno da traje.“

„Trajaće dovoljno dugo“, rekla sam.

Moj brat se još od detinjstva oduševljavao nemačkim duhom, još tada je nama, svojim sestrama, otkrivao tu svoju ljubav. Uveravao nas je da je nemački jezik jedini koji u potpunosti može da izrazi najviše domete ljudske misli, preneo nam je svoju ljubav prema nemačkoj umetnosti, učio nas je da se ponosimo time što, premda po krvi Jevreji koji žive u austrijskoj zemlji, pripadamo nemačkoj kulturi. A sada, pošto je godinama gledao kako se nemački duh raspada i kako po najvažnijim plodovima tog duha gaze sami Nemci, on uporno ponavlja, kao da bi ubedio samog sebe, da je reč o kratkotrajnom ludilu i da će nemački duh ponovo da blesne.

Od toga dana nadalje, kad god bismo nazvali Sigmunda, rekli bi nam da nije kod kuće, ili da je zauzet pacijentima, ili da mu nije dobro pa ne može da se javi. Raspitivali smo se da li će podneti molbu za izlaznu vizu iz Austrije, a njegova ćerka Ana, supruga Marta i njena sestra Mina govorile su da ne znaju ništa o tome. Mesec dana je prošlo otkako nismo videle brata. Šestog maja, na njegov osamdeset drugi rođendan, rešila sam da pođem do njega sa Paulinom. Ponele smo mali dar, knjigu za koju smo mislile da će mu se dopasti, i krenuli ka Berggase broj 19.

Vrata bratovljeve kuće otvorila je Ana.

„Baš ste nas zatekli u poslu...“, rekla je, praveći između sebe i vrata prostor da uđemo.

„Poslu?“

„Pakujemo se. Odneli smo deset velikih paketa sinoć i preksinoć. Ostalo je još samo da odaberemo koje ćemo očeve poklone poneti sa sobom.“

„Odlazite?“, upitala sam.

„Ne odmah, ali treba da se što pre spakujemo.“

U kabinetu mog brata posvuda su bili razbacani suveniri, knjige, male i velike kutije, antikviteti – sve ono što mu je neko poklonio a on sačuvao. Sigmund je sedeo u velikoj crvenoj fotelji nasred prostorije i posmatrao je predmete rasute po podu. Okrenuo se ka nama, samo klimnuo glavom i ponovo se zagledao u nered. Rekla sam da smo došle da mu poželimo srećan rođendan. Zahvalio je i spustio naš poklon na sto pored njega.

„Kao što vidiš, odlazimo. U London“, rekao je.

„Mogla bih da vam pomognem“, kazala sam. „U pakovanju.“

Ana je rekla da će mi dodavati predmete koji su za bacanje, da ih stavljam u kutiju sa nepotrebnim stvarima, a ona će slagati odabrane stvari koje će poštom otići za London. Paulina je stajala kraj zida.

„Ova tabakera?“, pitala je Ana, okrećući se ka ocu i pokazujući mu srebrnu kutijicu u koju je bilo ugrađeno nekoliko zelenih kamičaka.

„To je dar od tvoje majke. Uzećemo je.“

Ana je stavila tabakeru u kutiju pored sebe.

„Ove domine od slonove kosti?“, pitala je Ana.

Sigmund je razmislio trenutak-dva, pa odgovorio:

„Ne sećam se od koga su. Baci ih.“

Ana mi je pružila domine i ja sam ih spustila u kutiju kraj mene, u kojoj je bila gomila knjiga, suvenira i drangulija koje je trebalo izbaciti.

„Ovo?“, upitala je Ana, podigla jednu knjigu i približila je Sigmundovima očima.

„Ta Biblija je dar tvog dede Jakoba za moj trideset peti rođendan. Uzećemo je.“

Ana kaže da se umorila radeći od jutra i hoće malo da predahne. Otišla je do trpezarije da protegne noge i da se napije vode.

„Dakle, ipak si tražio vizu za izlaz iz Austrije“, rekla sam bratu.

„Tražio sam“, rekao je on.

„Ubeđivao si me da nema potrebe da se beži.“

„Ovo nije bežanje već privremeni odlazak.“

„Kada odlazite?“

„Marta, Ana i ja početkom juna.“

„A ostali?“, pitala sam. „Kada odlazimo Paulina, Mari, Roza i ja?“

„Vi nećete poći.“

„Ne?“

„Nema potrebe“, rekao je. „Ja idem ne zato što sam to hteo nego zato što su neki moji prijatelji, diplomate iz Britanije i Francuske, insistirali kod ovdašnje službe da mi izdaju izlazne vize.“

„I?“

Mogao je da odigra farsu – da kaže da je neki strani diplomata izmolio da puste njegovu decu, ali i ženu, a da je on sam nemoćan da učini nešto za spas drugih ljudi; mogao je da odigra farsu, ali to nije bio njegov žanr.

„Dozvolili su mi da napravim spisak bliskih ljudi koji bi sa mnom napustili Austriju“, rekao je.

„I nijednog trenutka nisi pomislio da bi mogao da staviš i naša imena?“

„Nijednog trenutka. Ovo je samo privremeno. Mi ćemo se vratiti.“

„I ako se vratite, nas više neće biti.“ Čutao je. Zatim sam dodala: „Nema prava da to tražim, ali ipak – ko su na spisku ti bliski ljudi koje treba da spasiš?“

„Stvarno, ko je sve na spisku?“ upitala je Paulina.

Brat je mogao da odigra farsu – da kaže da je napisao samo imena svoje dece, svoje ime i ime svoje supruge – one koje su službe navele kao ljude koje može da stavi na spisak, pa je naveo samo ta imena, samo bližnje; mogao je da odigra farsu – ali to nije bio njegov žanr. Odnekud je izvadio list papira i rekao:

„Evo spiska.“

Gledala sam u napisana imena na papiru.

„Čitaj i meni“, rekla je Paulina.

Čitala sam naglas. Na spisku su bili moj brat, njegova žena, njihova deca sa porodicama, sestra Sigmundove žene, dve kućne pomoćnice, lični lekar mog brata i njegova porodica. I na samom kraju spiska – Žo Fi.

„Žo Fi“, nasmejala se Paulina i okrenula se u pravcu odakle je dopirao Sigmundov glas. „Pa da, ti se nikad nisi odvajao od svog kućenceta.“

Ana se vratila u sobu i rekla:

„Nisam vas pitala da li hoćete da popijete nešto, ili ste možda gladne?“

„Ni gladne, ni žedne“, odgovorila sam.

Paulina kao da nije čula ni Anine ni moje reči, pa je produžila:

„Zaista je lepo od tebe što si mislio na sve te ljude. Mislio si i na svoje kućence, i na svoje kućne pomoćnice, i na svog

lekara i njegovu porodicu, i na sestru svoje žene. Ali mogao si da se setiš i svojih sestara, Sigmunde.“

„Da je nužno da odete, setio bih se. Ali ovo je samo privremeno zato što moji prijatelji insistiraju na tome da odem.“

„A zašto tvoji prijatelji insistiraju da odeš ako ovde zaista nije opasno da se ostane?“ pitala sam.

„Zato što oni, kao i vi, ne shvataju da ova situacija neće trajati dugo“, rekao je Sigmund.

„A ako ovaj užas neće potrajati, zašto ne odeš samo ti, onako nakratko, koliko da umiriš svoje prijatelje? Zašto ne odeš samo ti nego sa sobom vodiš ne samo porodicu već i svog lekara i njegovu porodicu, dve kućne pomoćnice, pa čak i kućence i sestru svoje žene?“ upitala sam ga.

Sigmund je čutao.

„A ja, Sigmunde“, rekla je Paulina, „ja ti za razliku od Adolfine verujem. Verujem ti da sav ovaj užas neće trajati dugo. Ali će moj život biti kraći od tog užasa. A ja imam ćerku. Ti si mogao, Sigmunde, da se setiš svoje sestre. Trebalo bi da se setiš mene i toga da imam ćerku. Znaš to svakako, jer otkako sam došla u Berlin a moja Beatrisa otišla u Njujork, neprestano je spominjem. Nisam je videla tri godine. A mogao si, samo jednim ispisom mog imena, da mi pomogneš da vidim ćerku još jednom“, rekla je, a kod reči 'vidim' zakolotala očima koje su mogle da opaze samo konture. „Mogao si da staviš tamo moje ime, između imena sestre tvoje žene i imena kućenceta. Mogao si da ga napišeš i ispod kućenceta, i to bi bilo dovoljno da odem iz Beča i da se sretnem sa Beatrisom. Ovako, znam, ona me više neće videti.“

Ana je ponovo pokušala da nas vrati na podelu predmeta, na one koje je trebalo spakovati i one koje je trebalo baciti.

„A ovo?“, pitala je. Na dlanu je držala drveni suvenir – gondolu veličine palca.

„Ne znam od koga je“, rekao je Sigmund. „Baci.“

Ana mi je dodala gondolu, moj poklon za bratovljev dvadeset šesti rođendan. Nisam je otad videla, a sada je bila tu kao da je preplavila vreme. Polako sam je spustila u kutiju među ostale predmete za bacanje.

Brat je ustao, ispravio se, prišao naspramnom zidu do platna koje smo sedam decenija ranije naslikali mi – sestre i braća Frojd. Aleksandar, koji je u vreme nastanka slike imao godinu i pô, kasnije se sećao, kad je porastao, da mu je Sigmund govorio pokazujući na platno: „Mi i naše sestre smo kao knjiga. Ti si najmlađi, a ja sam najstariji, i treba da budemo poput čvrstih korica koje će podržavati i štititi naše sestre, rođene posle mene i pre tebe.“ I sada, mnogo godina kasnije, brat je pružao ruke ka toj slici.

„Sliku ćemo spakovati posebno“, rekao je Sigmund krenuvši da otkači sliku sa zida.

„Nemaš pravo na tu sliku“, rekla sam.

Brat se okrenuo ka meni držeći sliku u rukama.

„Vreme je da pođemo“, rekla je Paulina.

Na izlazu iz zgrade srele smo sestru Sigmundove žene, koja se odnekud vraćala. Rekla je da je bila da kupi neke osnovne potrepštine zato što narednog dana treba da napusti Austriju.

„Srećan put“, rekla joj je Paulina.

Vodila sam sestru ka našem domu držeći je za ruku. Po zgrčenosti prstiju znala sam kako se oseća. Povremeno bih je pogledala – na licu joj je treperio osmeh koji obično neprestano imaju slepi ljudi, čak i kad osećaju strah, gnev ili užas.

Jednog sparnog jutra početkom juna Paulina, Mari, Roza i ja otišle smo do železničke stanice da ispratimo brata, Martu i Anu i ostale sa Sigmundovog spiska koji su odlazili iz Beča. Njih troje su stali kraj otvorenog prozora kupea, nas četiri

stajale smo na peronu. Brat je držao kućence u rukama. Oglašila se sirena za polazak voza. Kućence se streslo od straha i zbog izbezumljenosti ujelo Sigmunda za kažiprst. Ana je izvadila maramicu i obmotala je oko raskrvavljenog prsta. Sirena voza oglašila se još jednom, voz je krenuo. Brat je podigao ruku da nas pozdravi; jedan prst bio mu je umotan, ostala četiri savijena i tako je, s ispruženim kažiprstom i krvavom maramicom oko njega, mahao kroz vazduh.

Svaki put kad bih se posle toga setila rastanka i raskrvavljenog prsta mog brata, pomislila bih na njegovo delo *Mojsije i monoteizam*, koje je pre odlaska ostavio u rukopisu nama, njegovim sestrama, verovatno se plašeći da ne izgubi svoj primerak.

„Oduzeti jednom narodu čoveka koga slavi kao najvećeg među svojim sinovima – nije nešto što će čovek rado ili olako preduzeti, pogotovo kada i sâm pripada tom narodu“, tako počinje *Mojsije i monoteizam*, i tom rečenicom je moj brat izrekao cilj svog dela: da oduzme Mojsija svom narodu, da dokaže da Mojsije nije Jevrejin. Ne samo što je Mojsija proglasio za „uglednog Egipćanina – možda princa, sveštenika, visokog nameštenika“ već je i Jevreje tog vremena opisao kao suprotnost Mojsiju, kao gomilu „doseljenih, kulturno zaostalih došljaka“. Pitao se zašto bi tako ugledan čovek napustio svoju zemlju sa gomilom „doseljenih, kulturno zaostalih došljaka“, i našao odgovor: Mojsije je bio poklonik prve monoteističke religije, uspostavio faraon Ehnaton, kada je u XIV veku pre nove ere zabranio mnogoboštvo, pod pretnjom smrtno kazne sprečavajući svoj narod da se klanja bogovima u koje je verovao milenijumima, a za jednog i jedinstvenog boga proglasio je Atona. Sedamnaest godina nakon uvođenja nove religije, faraon je preminuo. Nekadašnji sveštenici, poniženi za vreme Ehnatona, povelili su narod, koji nikad nije

zaboravio stare bogove, sa osvetničkom strašću i fanatičnom osvetoljubivošću da ruši nove hramove, i zabranili su monoteizam, vraćajući se starom mnogoboštvu. Mojsije, za koga je moj brat pretpostavljao da je bio blizak faraonu Ehnatonu, nije mogao da se odrekne svoje posvećenosti bogu Atonu, pa je skovao plan „da zasnuje novo carstvo, da nađe novi narod kome je želeo da religiju koju je Egipat prezreo pokloni za uvažavanje“. I otuda, prema delu *Mojsije i monoteizam*, nisu Jevreji bili izabrani od Boga već od Egipćanina Mojsija: „Njih je odabrao da budu njegov novi narod.“ U suštini, oni u to vreme, prema mom bratu, još nisu ni bili narod zato što su, pisao je, bili tek „semitska plemena“ naseljena u „graničnoj provinciji“ i od njih je, udružujući ih, Mojsije stvorio narod da bi širio veru u jednog i jedinog Boga – Atona, pa je s njima krenuo u potragu za svetom zemljom. Ali ti ljudi nisu mogli da napuste staru veru, svoje semitsko mnogoboštvo, a svako ko bi prekršio veru u novog Boga kaznili bi, po Mojsijevom naređenju, njegove bliske saradnike. Zbog toga, tvrdio je moj brat, Mojsije nije umro od starosti kao što stoji u Bibliji nego su „Jevreji ubili egipatskog Mojsija i napustili religiju koju je on uveo“. A šta je bilo s njima otkako su ubili onog koji ih je izabrao za svoj narod i koji im je tvrdio da su izabrani narod od Boga? Kasnije su se ujedinili sa drugim, njima bliskim plemenima u regionu između Palestine, Sinajskog poluostrva i Arabije, i tu u mestu bogatom vodom pod nazivom Kadis, pod uticajem Madijamaca, prihvatili su novu religiju, obožavanje boga vulkana Jahvea. Kult Jahvea, prema mom bratu, među Jevreje raširio je madijamski pastir koji se zvao isto kao i egipatski vođa – Mojsije; ali ovaj drugi Mojsije, pod čijim je vođstvom jevrejski narod osvojio hanansku zemlju, propovedao je o Bogu koji je bio potpuna suprotnost Atonu: Jahvea je obožavalo arapsko pleme Madijamci za koje je on

bio „strašan, krvoločni demon koji se noću pojavljuje, dok zazire od dnevne svetlosti“, „surovi, uskogruđi, lokalni bog, nasilan i krvožedan; obećavao je svojim pristalicama zemlju u kojoj teče med i mleko“, pozivao ih da njene tadašnje stanovnike istrebe „oštricom mača“, sasvim suprotno od propovedi egipatskog Mojsija, koji je Jevrejima „dao drugačiju, više produhovljenu predstavu boga, ideju jednog jedinog božanstva koje obuhvata ceo svet, božanstva koje nije bilo ništa manje puno ljubavi nego moći, i koje je postavljalo ljudima kao najviši cilj život u istini i pravednosti“. Iako „egipatski Mojsije nikad nije bio u Kadisu niti ikad čuo ime Jahve, a da madijamski nikad nije bio u Egiptu niti znao šta o Atonu“, oni su ostali upamćeni kao jedan čovek zato što „Mojsijevsku veru poznajemo samo u konačnom obliku, u kakvom ju je, recimo, osamsto godina kasnije u periodu posle Izlaska iz Egipta fiksiralo jevrejsko sveštenstvo“, a za to vreme su dva Mojsija već bila sjedinjena u jedan lik, a Aton i Jahve u jednog jedinstvenog Boga, različit u samom sebi onako kao što su različiti dan i noć, upravo zato što su dva boga u jednom.

„Oduzeti jednom narodu čoveka koga slavi kao najvećeg među svojim sinovima – nije nešto što će čovek rado ili olako preduzeti, pogotovo kada i sâm pripada tom narodu. No ne možemo dopustiti da nas gane bilo kakav primer pa da u prilog tobožnjih nacionalnih interesa zapostavimo istinu...“ Ovim rečima započeo je moj brat svoje poslednje delo, ali *Mojsije i monoteizam* nije samo potraga za istinom; to je delo koje u sebi sadrži i negaciju – da Mojsije nije bio Jevrejin, i osudu – da su Jevreji ubili Mojsija. I zato zvuči kao mržnja i kao odmazda prema svom narodu. Mržnja prema svojim, odmazda prema svojim. A zašto? Biti Jevrejin za mog brata bilo je deo sudbine, nešto što se dodeljuje rađanjem, nešto

što ne predstavlja izbor. Tamo gde nije bilo izbora, u krvi, bio je Jevrejin. Tamo gde može da se bira – izabrao je nemačku kulturu: hteo je da pripada njoj onako kako je osećao da plodovi te kulture pripadaju njemu. Pred kraj svog života rekao je: „Moj jezik je nemački. Moja kultura, moja dostignuća su nemačka. Intelektualno sam svrstavao sebe u Nemce sve dok nisam zapazio porast antisemitskih predrasuda u Nemačkoj i nemačkoj Austriji. Otada preferiram da se izjašnjavam kao Jevrejin.“ Baš je tako rekao: „Preferiram da se izjašnjavam kao Jevrejin“, a ne: „Osećam se Jevrejinom.“ Kad bi ga pitali šta je u njemu preostalo jevrejskog pošto je napustio sve ono zajedničko sa srođnicima – i religiju, i osećaj pripadnosti naciji, i tradiciju i običaje, odgovarao bi: „Ono najvažnije.“ Nikad nije rekao šta je to, ali se podrazumevalo: krv, ono što ne može da se zameni. Zazirao je od te krvi, čak je i Mojsija, koji je bio oslobodilac jevrejskog naroda, zakonodavac i osnivač vere, proglašavao ne-Jevrejinom, a u svakoj rečenici u kojoj bi se našli ne-Jevrejin Mojsije i Jevreji moglo je da se oseti šta je mislio o ne-Jevrejinu a šta o svom narodu: „Kako je moguće da jedan čovek razvije tako ogromnu delatnost da od indiferentnih jedinki i porodica formira narod, utisne mu konačni karakter i odredi njegovu sudbinu za hiljade godina?“

Na kraju dela *Mojsije i monoteizam* moj brat je optužio Jevreje i za stradanja koja su pretrpeli kroz milenijume. Na samom početku religijskog verovanja, tvrdio je on, stoji oćubistvo – religija u svojim začecima je pokušaj iskupljenja greha koji su učinili sinovi ubivši oca u borbi za prevlast i koga potom slave kao božanskog pretka. Hrišćanstvo, tvrdi moj brat, priznanje je tog ubistva – pomoću njega, ubistvom Hrista, ljudski rod priznaje da je nekad ubio svog oca. Hrišćanstvo su stvorili Jevreji, i širili Jevreji, ali „samo je jedan

deo jevrejskog naroda prihvatio novo učenje. Oni što su ga odbacili još i danas se zovu Jevreji. Tim rascepom oni su se još oštrije nego ranije izdvojili od drugih. Bili su prinuđeni da od nove religijske zajednice, koja je sem Jevreja obuhvatala Egipćane, Grke, Sirijce, Rimljane, a najzad i Germane, slušaju prigovor kako su ubili Boga. Neskraćen, taj prigovor bi glasio: 'Oni neće da se pomire s tim da su ubili Boga, dok mi to priznajemo i bivamo očišćeni od krivice.' Tada je lako uvideti koliko se istine krije iza tog prigovora. Zašto je Jevrejima bilo nemoguće da uzmu učešća u napretku koji je, uprkos svom izopaćenju, sadržavao priznanje božjeg ubistva – to bi bilo predmet posebnog istraživanja. Time su oni u neku ruku na sebe natovarili tragičnu krivicu; dozvolilo se da zbog toga teško ispaštaju.“ I tako su Jevreji postali krivi za svoja stradanja, za svako zlodelo nad njima moj brat je našao opravdanje. Učinio je to tada kada je njegovom narodu bila potrebna podrška, tada kada je krv u našim venama drhtala od užasa od kakvog su drhtali i naši preci.

Mnogo godina pre nego što je napisao *Mojsija i monoteizam*, moj brat je sa majčinim mlekom isisao i gorčinu izgnanih iz zemlje u zemlju, prokletih zbog drugačije religije i drugačijeg porekla, spaljivanih na lomačama zbog toga što su ih drugi, koji su smatrali sebe za pravoverne, vekovima lažno optuživali da su ubacivali otrov u bunare, da su izazivali kugu, da su pravili dogovore sa Đavolom; još sa mlekom naše majke uneo je u sebe taj gorak ukus. Pili smo to gorko iskustvo predaka sa majčinom mlekom, pa ga zaboravili – želeći da pripadamo novoj Evropi, zaboravljajući da će Evropa jednog dana ponovo okrenuti ka nama svoju krvoločnu čeljust; verujući u novu Evropu, zaboravili smo sudbinu naših bližih i daljih predaka, zaboravili smo krv koju su im pili zato što su bili drukčije krvi, zaboravili smo

nebrojene sudbine poniženih, lažno optuživanih, progonjenih, mučenih, usmrćivanih, zaboravljenih i od Boga i od Đavola. Zaboravili smo ih, zaboravili smo njihovu krv; mi, krv njihove krvi. I kad bi se moj brat setio njih, onih čiju smo krv nosili, njihova stradanja spomenuo bi samo usput kada bi za ta stradanja okrivio njih same, postradale: „Time su oni u neku ruku na sebe natovarili tragičnu krivicu; dozvolilo se da zbog toga teško ispaštaju.“

Celog života svojim delima je brat pokušavao da dokaže da je suština ljudskog roda u krivici: svako je kriv zato što je svako bio dete, a svako dete je u borbi za ljubav svoje majke poželego smrt svog protivnika – oca. Tako je govorio moj brat Sigmund. Okrivio je najnevinije; najneviniji i najbespomoćniji su nosili iskonski greh – one koji su tek zakoračili u život okrivljavao je da žele smrt onih koju su im taj život dali. Toj krivici, koja je, kako je govorio, u suštini svakog ljudskog bića, sebi je dodavao još jednu – tvrdio je da se seća kako je kao jednoipogodišnjak poželego smrt tek rođenom bratu Julijusu, koji je umro šest meseci kasnije. Tako je moj brat bio i Kain, i na njega se odnose Božje reči: „Šta učini! Glas krvi brata tvog više sa zemlje k meni.“ Bio je i Noje, onaj koji je pre Potopa sakupio svoju porodicu i u kovčegu s njima nađoše se „i svakojake zveri po vrstama svojim, i svakojaka stoka po vrstama svojim, i šta se god miče po zemlji po vrstama svojim, i ptice sve po vrstama svojim, i šta god leti i ima krila“; samo za nas četiri nije bilo mesta na spisku našeg brata. Bio je Edip, bio je Kain, bio je Noje, a među željama koje nije hteo da prizna bila je da bude i prorok, i zato je oduzeo Mojsija Jevrejima – on sâm hteo je da bude jedini, ničiji, samostvoreni, pa je takvog predstavljao i onog koga su ljudi proglasili za ono što je on sâm, moj brat, hteo da bude. Hteo je, poput Mojsija koji je poveo narod ka slobodi u

obećanoj zemlji, da povede ljudski rod ka oslobađanju svoga Ja, ka oslobađanju ljudske suštine od okova potiskivanja i mračnih ponora nesvesnog. I zato kao da je sa svake stranice knjige o Mojsiju moj brat vrištao: „Ni on ni ja nismo Jevreji; ja sam, kao i on, samostvoreni vodič i prorok!“

One večeri kada je naš brat zauvek napustio Beč, moje sestre su tiho govorile da je sada najvažnije da nam on iz Londona, uz pomoć svojih prijatelja, što brže omogući da i mi odemo. Slušala sam reči svojih sestara koje su najavljujvale užase – a pred mojim sklopljenim očima, umesto apokaliptičnih slika o kojima su pričale, javljao se samo ispruženi umotani kažiprst mog brata kojim je mahao.

U mesecima nakon odlaska ponekad bi se iz Londona javile Marta i Ana, pričale su nam da je Sigmund imao nove operacije u usnoj šupljini, da se oporavlja, ali da više ne može da govori. Rak mu je toliko oštetiio i sluh da su se sporazumevali pisanjem. Prisetila sam se doba kada smo bili deca i kad me je brat učio da pišem. Marta i Ana su nam rekle da žive u lepoj kući u tihom londonskom predgrađu i neprestano nas uveravale da Sigmundovi prijatelji čine sve kako bismo mi, njegove sestre, dobile izlaznu vizu iz Austrije, pa ćemo im se posle pridružiti u toj kući.

A nas četiri smo naučile da živimo sa strahom; nije to bio strah od smrti, već od izmučenosti. Morale smo na rukavima da nosimo davidovu zvezdu kako bi bile regulisane zabrane koje su važile za sve Jevreje: nismo smele više da idemo u pozorište, operu ili na koncerte; nismo smele u restorane i parkove; nismo smele da se vozimo taksijem; dozvoljena nam je bila vožnja tramvajem, ali samo u zadnjem delu; smele smo da izlazimo iz kuće, ali samo do određenog sata; telefoni su nam bili ukinuti, a smele smo da koristimo samo dve pošte u gradu.

Bio je septembarski dan kada je u naš dom došao jedan od sinova brata moje prijateljice Klare i rekao mi da je ona umrla u psihijatrijskoj klinici Gnezdo, u kojoj je godinama živela. Pitao me je da li ću s njim krenuti na pogreb. Moje sestre su bile kod neke susetke; napisala sam na listu hartije kuda sam otišla.

Nekoliko meseci pre toga nove gradske vlasti, kao jedna od mnogih promena u Beču, naredile su da se preminuli iz specijalizovanih klinika ne sahranjuju na gradskim grobljima već u parkovima bolnica. I tako su ih zakopavali u parkovima, u plitkim rakama, a umesto stavljanja u kovčeg – umotavali su ih u čaršave.

Ušla sam u sobu u kojoj je Klara ležala mrtva. Rekli su mi da je umrla u snu; lice joj je bilo tako mirno da na njemu nisu mogli da se vide ni trag sna, ni trag života, ni umiranja. Ležala je sklopčana kao i uvek kad bi spavala, sa savijenim nogama, s glavom povijenom ka grudima, sa rukama na stomaku. Telo joj se već bilo ukočilo. Umotali smo je u čaršav tako sklopčanu.

„Kao fetus“, rekla sam dok su je iznosili iz sobe za koju je govorila da je materica.

„Prevelika za fetus, premala za čoveka“, rekao je jedan lekar.

Zaista, niko ne bi pomislio da je tim čaršavom umotano ljudsko telo.

Pljuštala je kiša i jedva je dvadesetak nas izašlo u park. Ostali su stajali iza prozora bolnice i gledali kroz rešetke. Spustili smo čaršav sa telom u iskopanu rupu. Ljudi su lopatama nabacali blatnjavu zemlju preko čaršava.

Kad sam se kasno po podne vratila kući, moje sestre su sedele oko trpezarijskog stola. Roza me je pogledala crvenim očima i rekla:

„Javila se Ana. Prošle nedelje je umro Sigmund.“

„Umrla je Klara. Sinoć“, rekla sam.

„Kremiran je.“

„Danas smo je zakopali u dvorištu bolnice. Iskopali smo plitak grob. Nismo imali kovčeg. Umotali smo je u čaršav. Padala je kiša.“

Napolju je padala kiša. Kapljice su snažno udarale po prozoru, zvuk koji su pravile udarao je po našim rečima.

Otišla sam u svoju sobu. Legla sam na krevet, mislila na brata. Nisam pokušala da zamislim poslednje trenutke njegovog života. Nisam pokušala da zamislim kako leži skoro nepokretan, nisam htela da čujem kako ga poslednje kapi snage teraju da udiše i izdiše, nisam htela da znam ni šta mu se vrzmalo u mislima u tim trenucima – da li ga je mučila misao o sestrama koje su se neprekidno javljale i molile ga da se nađe način da napuste Beč, da li ga je grizla savest zbog pretpostavke da će u logore smrti odvesti i njih. Nisam pokušavala da zamislim poslednje trenutke njegovog života, dovoljno mi je bilo što sam saznala da je mrtav, da je smiren, bez telesnih bolova, bez duševnog nespokoja zato što se sigurno na onom svetu duša oslobađa svih tegoba i samo-optuživanja. Samo dok je ovde, duša ne može u potpunosti da uveri sebe da je sve onako kako treba da bude, i da je uradila ono što je morala da uradi da bi ispunila neki viši, nama nesaznatljiv cilj.

Probudila sam se znojava; kiša je prestala i mrak je padao preko tamnoplavih oblaka. Setila sam se onog što sam sanjala; u mom snu Sigmund je bio mrtav.

„Potpuno sam sâm“, rekao je. „Iako 'sâm' nije prava reč. Neko može da bude sâm samo ukoliko ima drugih ljudi. Vidi, nema nikoga unaokolo. Ovde nema nikog.“

„Svi su tu“, rekla sam mu.

Odmahnuo je glavom.

„Ne, nikog nema“, kazao je.

„Svi su ovde“, rekla sam. „Samo treba da ih potražiš.“

„Tražim ih“, rekao je. „Ali nikog nema. A i sve je ovde prazno. Pogledaj – samo svetlost, i ništa osim nje. A kad je svetlost sama, bez ičega oko nje, ona je prazna, šuplja, najužasniji zatvor iz kojeg ne može da se pobegne zato što nema kuda da se pobegne. Mrtva svetlost posvuda. I nikog drugog u njoj.“

„Svi su ovde“, rekla sam mu, „samo ti previše gledaš u sebe, pa ne možeš da vidiš druge.“

„Ne“, rekao je. „Nikoga nema. A možda je baš to smrt: da zauvek postojiš, da budeš svestan i da si potpuno sâm. Potpuno sâm. Bolje da sam posle smrti jednostavno iščeznuo, da sam nestao. Nekad sam verovao da je tako posle smrti. Čak i vizija najstrašnijeg pakla manje je užasna od ove proklete izdvojenosti, od ove večne budnosti u mrtvačkoj praznini.“

„Ne“, rekla sam mu. „Svi smo ovde. Samo odvrati pogled od sebe. Svi smo tu, i mrtvi i živi.“

„Bar ti ostani“, rekao je.

„Ja ostajem. Svi ostajemo. Samo treba da nas vidiš.“

„Ovo je kazna“, rekao je i savio prste u pesnice, polako ih podižući prema glavi. „Kažnjen sam ovom stravičnom prazninom“, rekao je i spuštajući glavu, udario čelom u pesnice. „I znam zašto sam kažnjen.“

„Nisi kažnjen“, rekla sam.

„Znam zašto sam kriv“, rekao je i gledao u svoje pesnice. „Oprosti mi.“

„Nemam šta da ti oprostim“, rekla sam. „Nisi učinio nikakvo zlo. Propustio si da učiniš dobro; svi mi u životu propuštamo da učinimo mnogo toga dobrog. A ne možemo da procenimo koji će od tih propusta da dozvoli zlu da proguta nekog.“

„Oprosti mi“, rekao je.

Njegov lik počeo je polako da se menja, počeo je da se vraća kroz vreme, godinama i godinama unazad. Potom je počeo da se smanjuje, dosegaio je uzrast koji nisam poznavala, godine pre mog rođenja; smanjivao se sve više i više, na kraju je postao beba. Naga beba koja plače. Uzela sam ga u naručje, otkrila sam svoju obešenu, naboranu dojku, prinela je njegovim usnama. Osetila sam čudno zadovoljstvo u dodiru njegovih usana i moje bradavice dok mi je brat izvlačio mleko iz moje uvele dojke. I dok sam se budila, znala sam da se budim i bilo mi je žao što blaženstvo dojenja neće potrajati.

Nakon smrti našeg brata, Paulina, Mari, Roza i ja ponekad bismo otišle do zgrade u kojoj je živio pre odlaska iz Beča i gledale u prozore njegovog stana. Sada je tamo živio neki čovek u uniformi. Posetile bi nas povremeno neka komšinica, poneka prijateljica i tada bismo čule da se pominje početak rata, „još jednog velikog rata“, tako su svi govorili, a potom je rat zaista i počeo. Mladi su bili mobilisani i odvedeni na front, pravljeni su spiskovi prema kojima su žitelji našeg kvarta bili ukrcavani u vozove i zauvek odvođeni iz Beča. Govorilo se da idu na prisilan rad, ali mi smo znale da ih vode u logore smrti. Znale smo, i čekale smo da dođe red i na nas. Jednog jutra vojnici su raznosili spiskove po zgradama u našoj ulici, sa uputstvima šta je dozvoljeno da ponesemo sa sobom i naredbom da dvadeset devetog juna te 1942. godine u šest ujutru budemo na železničkoj stanici na kraju kvarta u kojem smo živeli.

Ujutru, dan pre polaska, u male kofere pribrale smo ono što nam je bilo potrebno do kraja života. Popodne sam provešla šetajući po stanu; ulazila sam iz sobe u sobu: to je bio moj oproštaj od doma. Istovremeno, moje sestre su razgledale albume sa starim fotografijama – smejele se odeći koje smo

nosile pola veka ranije, ozbiljnim licima, zgrčenim telima u trenutku fotografisanja, i s vremena na vreme čula bih poneki uzdah, sigurno zbog nekog preminulog sa fotografija, verovatno najviše za decom Roze i Mari. Još se nije bilo smračilo kad sam se umorila i prestala da koračam po stanu, a moje sestre su i dalje razgledale albume. Mari i Roza su objašnjavale Paulini šta su gledale, a Paulina je postavljala potpitanja, prelazila prstima po glatkoj crnobeloj površini.

Te noći spavala sam mirno, a kad sam se probudila u zoru, stala sam ispred krvavog traga na zidu pored mog kreveta. Bled trag, bleđi i od postojanja staraca, ostaće da stoji i kad me ne bude bilo, a potom će i taj trag nestati, zajedno sa zidom, zajedno sa mojim domom. Sa usnama pogodnijim za ispuštanje duše nego za ljubljenje poljubila sam taj osušeni krvavi trag. Zatim sam probudila svoje sestre; prezalogajile smo, uzele koferčiće u ruke i krenule. Kad smo bile na pragu našeg doma, Paulina je rekla:

„Da ne zaboravimo fotografije.“

Roza i Mari su se protivile, ali ja sam otvorila svoj kofer i stavila dva albuma sa slikama.

„Raspašće ti se taj kofer tako prepunjen“, rekla je Mari, i bila je u pravu. Još smo hodale po našoj ulici kad mi se kofer rascepio i zajedno sa mojim stvarima i albumima pao na zemlju. Izvukla sam samo jednu staru fotografiju iz albuma – na njoj smo bili mi, sestre, naša braća i naši roditelji, i stavila sam je između desne dojke i grudnjaka. Iz raspadnutog kofera izvukla sam samo ono što nije bilo moje i stavila to između leve dojke i grudnjaka.

„Šta će ti ta kapa za bebe?“, prekorila me je Mari.

„Kapa za bebe?“, upita Paulina.

„Da“, objašnjavala joj je Mari. „Izvukla je iz svojih stvari poluraspadnutu kapu za bebe i stavila je na srce.“

„Na srce?“, začudila se Paulina.

„Između leve dojke i grudnjaka“, pojasnila je Mari.

„Daj da stavimo neke tvoje stvari u naše kofere“, predložila je Roza. Njihovi koferčići već su bili prepuni.

„Uskoro bi trebalo da budemo na stanici“, rekla sam. „A fotografija i kapica su mi dovoljne.“

„Ne znam šta će ti ta kapica“, rekla je Mari. „A ostavljaš toliko toga što će ti zatrebat.“

„Rekla sam već – to što mi treba, uzela sam.“

Hodale smo ka železničkoj stanici, a po ulicama su bile samo senke: sve je ukazivalo na to da tu ima života – šator poduprt jednom klupom, cveće na balkonima, šarena lopta na trotoaru, a sve je bilo bez ljudskog prisustva kao da niko nikad nije ovde živio. Iz nekog dela kvarta ipak je dopirao život i mi smo se okrenule ka zvucima. Stigle smo do duge kolone ljudi koji su išli najbrže što su mogli, onoliko koliko su im dozvoljavale torbe koje su nosili. Za nekima od njih trčala su njihova deca.

Gledala sam ljude kako čvrsto drže torbe u rukama, neki su ih obuhvatili rukama i pritiskali ih na grudima, čvrsto su ih grlili kao da je u njima sabran čitav njihov život i sada se nadaju da će ga tako ščepanog, tako stegnutog među rukama i grudima sačuvati, da će preživeti. Znale smo da idu ka železničkoj stanici. Priključile smo im se, krenule s njima.

Na železničkoj stanici bili su vojnici koji su nam pregledali dokumente, a potom nam naredili da uđemo u teretni voz, koji nas je čekao.

Ne znam koliko smo dugo putovali. Kad smo izašli iz voza, sačekali su nas vojnici i uveli u gradić ograđen bedemima. Dali su nam hleba i vode i poredali nas da bi nam pregledali dokumente, zapisali imena, godinu rođenja, prebivalište i odrediti gde će nas smestiti. Rozu, Mari, Paulinu i

mene stavili su u grupu od dvadesetak žena naše dobi, i tako grbave, nesigurnog hoda, sa štapovima u rukama, s pogledima koji su pokušavali da nazru nešto više u prostoru, dalje od nekoliko pedalja oko sebe, povelili su nas do obližnjih baraka. Uveli su nas u jednu od njih – u dugoj, tesnoj prostoriji u dva reda uz zidove bilo je poređano stotinak kreveta. Na većini su ležale starice. Neke su nas pogledale kad smo ušle, druge su produžile da gledaju ono što su već posmatrale – tavan, pod, ili su žmurile. Vojnici su nam rekli da odaberemo neki od slobodnih kreveta, pa su izašli iz prostorije. Moje sestre i ja smo potražile četiri slobodna kreveta u nizu. Našle smo samo tri slobodna jedan do drugog; ja sam otišla do najbližeg slobodnog ležaja. Svaka od nas novopridošlih stavila je svoje stvari ispod odabranog kreveta. Ja nisam imala šta da stavim. Potom smo legle na krevete, napravljene od dasaka preko kojih je stavljen stara ćebad. Osetila sam ujede buva. Preko poda bi s vremena na vreme pretrčao poneki pacov. U prostoriji je polako bivalo mračno. Svetiljka ispred barake, postavljena blizu prozora kod mog kreveta, omogućavala mi je da vidim nekoliko metara oko sebe. Ostatak prostorije gutao je mrak. Pokušavala sam da zaspim, nisam uspela. Trljala sam mesta gde se skorilo moje meso nakon ujeta buva, slušala jaukanje nekih žena. Krevet levo od mene bio je prazan. U neko doba noći, u mraku, krcnula su vrata prostorije, čula sam korake. Jedna žena legla je na prazan krevet. Nije po uzrastu pripadala nama staricama. Imala je pedesetak godina. Polako sam se približila kraju svoje postelje i šapatom premostila prostor između mog i njenog kreveta:

„Gde smo to?“

Ona je otvorila oči i rekla:

„U Terezinu.“

Nisam je ništa više pitala.

Narednog jutra kad sam se razbudila, krevet levo od mene bio je prazan. Došli su vojnici i odveli nas u trpezariju, u drugi deo barake. Sele smo na duge, tesne klupe ispred stola, koji su se protezali od jednog do drugog kraja prostorije. Doručkovale smo hleb sa malo putera i čaj, a potom smo izašle iz barake. Letnje sunce nije moglo da nam ugrije kosti, drhtale smo i trljale dlanove jedan o drugi i gore-dole niz butine do kolena. Kad smo otišle u trpezariju da ručamo, ponovo se pojavila žena koja je spavala na krevetu pored mog. Sela je do mene.

„Mèni je uvek isti“, osmehnula se. „Za doručak hleb sa malo putera i čaj. Za ručak hleb i supa od sočiva. A zatim večera, ponovo hleb i supa od sočiva.“

Klimnula sam glavom. Slušala sam kako žene oko nas pričaju o sebi. Svaka o svom životu – o suprugu, deci, unucima. Starica koja je sedela nasuprot nas a čije sam ime, Johana Broh, saznala kasnije, pričala je o svom sinu Hermanu. Starica do nje, Mia Kraus, s kojom smo doputovale iz Beča, pričala je o svojim unucima. Žena do mene primetila je da slušam tuđe razgovore i da se trudim da ih ne čujem.

„Tako se brane od ovog ovde i sada. Pričaju o onome što je bilo tamo i nekada“, rekla je. Zatim je upitala: „Ovde ti je cela porodica?“

„Ovde sam sa svojim sestrama“, rekla sam i pogledom pokazala udesno gde su sedele Paulina, Roza i Mari. „A ti?“, pitala sam.

Iz Praga, rekla je. Ima ćerke, razvedena je. Kazala je da je srećna što su bar ćerke, zbog očeve krvi, sigurne u Pragu. Spomenula sam i sestru Anu, koja je odmah po udaji otišla u Ameriku; spomenula sam i braću, Sigmunda i Aleksandra.

Ona je rekla:

„Mi smo tri sestre – Eli, Vali i ja. Sve smo ovde. Imale smo i brata. Franca.“ Zatim smo opet začutale. Polako sam srkala supu od sočiva. Ona je spustila kašiku u prazno lonče. Rekla je: „Uvek brzo jedem. Moram tako. Pomažem u barakama u kojima su deca iz domova za siročad iz Praga i Beča. Idem upravo do njih.“ Ustala je. Spustila je ruku na moje rame. Rekla je: „Zovem se Otlá. Otlá Kafka.“

„Ja sam Adolfiná“, kazala sam.

Stisnula mi je rame prstima, osmehnula se, pa sklonila ruku, okrenula se i izašla iz prostorije.

Uveče je Otlá opet bila u trpezariji. Polako sam žvakala sočivo. Otlá me je pitala:

„Jesi li se navikla na ovo ovde?“

Nisam znala šta da kažem. Odgovorila sam da bi čovek mogao da se navikne na ovo „ovde“ samo kad bi znao šta je to „ovde“, a ja to nisam znala. Otlá je rekla:

„Ovo je logor, to znaš. Do zime ovo je bio gradić, potom su iselili ljude koji su tu živeli da bi doveli nas. Mlađi od šezdeset godina rade po dvanaest sati dnevno. Grade barake za nove grupe koje će biti dovedene najpre ovde ili rade po baštama da bismo imali hranu. Nakon tih dvanaest sati, ko nije mrtav umoran, može da se bavi onim što je radio pre nego što je doveden. Ima muzičara i slikara, glumaca i balerina, pisaca i vajara. Preko dana mešaju malter, nose pesak, zakivaju daske ili kopaju po njivama. A uveče spremaju koncerte ili baletske predstave. Ili komponuju, slikaju, pišu... Treba da dođeš na neki koncert ili na neku predstavu.“

Rekla sam: „Odavno nisam bila na koncertu, ili na predstavi.“ Odlomila sam parče hleba, stavila ga u usta i počela da žvaćem.

Rekla je: „Ovde je najbolje da se nešto radi. Mene su stavili u ovu baraku da se starijim ženama nađem uveče ako im ne

bude dobro, a preko dana pomažem u barakama gde su deca. Ja i nekoliko drugih žena učimo mališane da čitaju i pišu, one malo veće upoznajemo sa matematikom, zemljopisom i istorijom. Zajedno sa decom čistimo barake, spremamo hranu. Najbolje je da se ovde nešto radi.“

Sledećeg dana Otlá me je povela do jedne od baraka u kojima su bila deca. U prostoriju u koju smo ušle desetine mališana bilo je podeljeno u nekoliko grupa, a svakoj grupi je jedna žena nešto objašnjavala. Otlá je primetila da su, iako sam se trudila da razaznam šta žene govore deci, reči prolazile mimo mene.

„Hajde da izađemo“, rekla je.

Sele smo na klupu kraj susedne barake.

„Ovde su smeštene žene koje su u poslednjim nedeljama trudnoće. Ostaju u ovoj baraci još nekoliko dana nakon porođaja, a potom ih vraćaju u barake gde su bile smeštene pre dolaska u Terezin i odmah počinju da rade. Postoji baraka u kojoj se nekoliko žena brine o novorođenčadi.“ Stavila je ruku u džep, pomislila sam da će da izvadi crtež na kojoj žena stoji na ivici bezdana. U ruci je držala dve fotografije. „Ovo su moje ćerke, a ovo – moje sestre, brat i ja.“ Prešla je prstima preko površine fotografije. „To je sve što imam od svog prošlog života.“ Vratila je slike u džep. „Brat je toliko dugo mrtav da se sve teže prisećam njegovog lika.“ Prešla je rukom preko džepa na suknji. „Pamtim samo jednu njegovu priču, *Nesreća matorog momka*. Možda je nisam tačno zapamtila, ali ponekad je ponovim sebi.“ Zagledana u džep, počela je da govori: „Čini se tako strašno ostati mator momak, kao star čovek i uz tegobno čuvanje dostojanstva moliti za prijem kad želiš da provedeš veče s ljudima, biti bolestan i iz ugla svoje postelje nedeljama gledati praznu sobu, uvek se opraštati pred kapijom, nikad ne hitati uza stepenice sa svojom ženom,

u sobi imati samo pobočna vrata, koja vode u tuđe stanove, večeru nositi kući u jednoj ruci, biti prinuđen da se diviš tuđoj deci, ne smejući da neprestano ponavljaš: 'Ja nemam dece', podešavati svoj izgled i ponašanje prema jednom ili dvojici matorih momaka iz mladićkih uspomena. Tako će to biti, samo što ćeš i u stvarnosti, i danas i kasnije, sam stajati tu, s telom i stvarnom glavom, pa, dakle, i sa čelom, da bi lupao šakom po njemu." Zatim se okrenula prema meni i rekla: „Kao da je u tim rečima sve što je ostalo od njega. A gde su svi oni trenuci, dani i godine, i sve ono što ih je ispunjavalo? Kao da nisu ni postojali..."

Iz barake je izašlo nekoliko žena i selo na klupu do naše. Dok su sedele, držale su ruke na stomacima kao da su tako štitile plodove u sebi. Upoznale smo se – zvale su se Lina i Eva. Započele smo razgovor, ali mi je Otlá rekla da je vreme za kupanje, pa smo krenule ka našoj baraci.

Polá sata kasnije u prostoriju koja nam je bila spavaonica grupa mladih ljudi unela je velika prazna korita i kazane pune vode. Korita su stavili na sredinu između dva reda kreveta, a kazane pored korita. Zatim su izašli. Otlá je rekla:

„Požuri sad, dok ima vode.“

Videla sam kako se sve starice svlače što brže mogu. Poluu-kočenim prstima svukle smo odeću, ostale smo gole, samo je koža visila na nama, sa spuštenim dojčkama i stomacima, sa modrim venama koje su pokrivala noge, sa iskrivljenim rukama, sa smrdljivim zadahom koji se mešao sa kiselim mirisom tela. Jedna starica je rekla nešto, ali reči su se izgubile među zvucima koje smo pravile pokušavajući da prve uđemo u korita, da zgrabimo lonče sa vodom iz kazana, da se polijemo vodom, da se trljamo i istrljamo iz sebe što više prljavštine. I sve to nije trajalo više od nekoliko minuta, toliko je bilo vode, koliko da natera nečistoću da počne da teče od

nas, ali ne i da je odnese. Potom smo se obrisale čebadima i čaršavima, pa smo se obukle. Otlá je rekla:

„Budi srećna što si stigla ovde u leto, pa ćeš se polako navići na ovakvo kupanje. Kada sam se prvi put ovako okupala, napolju je sve bilo zaleđeno.“

Ušli su mladi ljudi koji su ranije uneli korita i kazane, pa su ih odneli. Tek tada sam primetila da je Paulina sve vreme sedela na svom krevetu. Sela sam do nje. Prepoznala me je po disanju, pa mi rekla: „Ostala sam neokupana.“

Zatim je Otlá izašla iz barake, a vratila se kad je većina žena bila zaspala. Kad je legla, tiho sam je pitala:

„Dokle ćemo biti ovde?“

Otlá je rekla: „Što duže, to bolje. Ovo nije pravi logor već prolazni, logor – usputna stanica. Oдавde povremeno kreću vozovi sa hiljadama ljudi ka drugim logorima. Tamo je drugačije. Rad je suroviji, surov do smrti. Tako kažu oni koji su doznali nešto više o tim logorima. Kažu da tamo ponekad uvedu ljude u neke prostorije i kažu im da će se tuširati. I tamo zaista postoje tuševi, ali kao maska. A onda im puste otrovne gasove, guše ih. I o drugim užasima se govori, ali bolje da ti ne pričam... Zato je bolje da ostanemo ovde što duže. Dok se zlo ne smiri. Potom da idemo kući“, pa je sklopila oči. Tako, sa zatvorenim očima, rekla je: „Ne govori drugima ovo što sam ti ispričala. I bez misli o drugim logorima, dovoljna su ovdašnja stradanja. Nije trebalo da ti kažem.“ Malo je začutala, pa izustila: „Laku noć“ i okrenula se na drugu stranu.

Laku noć... Pokušala sam da zaspim, dugo sam se prevrtala po postelji misleći na ono što sam čula od Otle.

Ujutru sam nakon doručka otišla do barake sa trudnicama. Na jednoj klupi sedele su dve žene koje sam sa Otlom upoznala prethodnog dana, Lina i Eva, i još druge dve. Sela

sam na klupu malo dalje od njihove, a kad su, nakon nekog vremena, Lina i druge dve žene ušle u baraku, prišla mi je Eva i pitala da li može da sedne pored mene. Započele smo razgovor, pitala sam odakle je, ona mene isto. Rekla je da je rođena u Pragu, tata joj je bio trgovac, majka je radila u zavodu za zaštitu radnika. Zaljubila se u svog vršnjaka odmah po završetku gimnazije, uzeli su se nekoliko godina kasnije. Bila je trudna kad su ona i suprug dobili obaveštenje da će biti transportovani.

„Ponekad se najlepše stvari dogode u najtežim vremenima“, rekla je i pogledala svoj stomak. „Doveli su nas u prvoj grupi, zimus. Dali su mi lak posao, u kuhinji. Nemam problema sa teškim poslovima kao drugi ovde, niti sam osetila glad. A i preko dana mi je bilo toplo, pored peći. Osim u kuhinji kraj peći za kuvanje, na drugim mestima nije bilo grejanja. Uveče sam se plašila da se ne prehladim, da se ne prehladi dete u meni. Muž mi je dao i svoje ćebe, ali i to nije bilo dovoljno da se ugrijem. Noću sam držala ruke preko stomaka da zagrijem plod. Zatim je stiglo proleće. Vreme nisam merila datumima i mesecima, već po tome u kojoj sam nedelji trudnoće. Prošlo je trideset devet nedelja. Još koji dan“, i stavila je ruke na stomak. „A pre nekoliko dana su muža i stotinu drugih transportovali u drugi logor“, rekla je, odigla ruku od stomaka i zatim prešla njom prvo po jednom pa po drugom obrazu, brišući ih. „Pre polaska rekli su im da će im tamo biti bolje.“

„Sigurno im je bolje“, rekla sam.

Kad sam se vratila u našu baraku, otišla sam pravo u trpezariju na ručak. Otlja nije bila tamo. Na brzinu sam pojela supu od sočiva i krenula u prostoriju sa krevetima. Samo je Otlja bila tamo. Sedela je pored svog kreveta i pakovala kofer. Stavila je na moj ležaj nešto svoje odeće. Rekla je:

„Ovo mi neće više biti potrebno, a znam da si došla bez svojih stvari.“

Zahvalila sam i upitala:

„Odlaziš?“

Odgovorila je:

„Odlazim. Šalju vagon sa stotinu dece u drugi logor. Vojnici traže nekog od odraslih da ide s njima. Javila sam se.“ Svojim rukama stegla je svoju ruku. „Kazala sam deci da ih vodim na put.“

Zagrlila me je, uzela kofer i izašla iz prostorije. Setila sam se njenih reči kojima je opisivala pogubljenja u drugim logorima. Zamišljam kako putuje sa decom u teretnom vozu, i dok su tako zbijeni u mraku vagona, ona im priča šta ih čeka na putovanju, obećava im more, igre u pesku i plivanje. „A ja ne umem da plivam“, kaže neko dete. „Naučićeš“, hrabri ga Otlja. Zamišljam kako ih istovaruju u logor, vode ih u prostoriju gde im naređuju da se svuku. Čujem Otlju kako govori deci da treba da se najpre istuširaju i savetuje ih da svako pazi gde je ostavio svoje stvari jer nakon tuširanja treba da se brzo obuku kako bi što pre stigli na plažu. Gledam je, dok je tako zamišljam, kako se stidi svoje golotinje pred decom, iako se čovek najmanje stidi kad zna da je samo na nekoliko koraka od smrti. I prave tih nekoliko koraka, ulaze u prostoriju sa tuševima. Gledaju u tuševe, ona i deca. Ona se smeju, konačno će se okupati toplom vodom, sa dovoljno vode. Neka od njih podižu ruke čekajući mlaz. A onda, umesto vode iz tuševa, odnekud se širi otrovan gas. I Otlja gleda u lica dece, gleda grčeve na njihovim licima, gleda kako su ta lica pozelenela, gleda u razjapljen ustima koja traže vazduh, gleda kako padaju na pod, padaju jedni preko drugih, oseća i sopstvenu slabost, sopstveno gušenje, proklinje sebe što ima tako izdržljivo telo, što će umreti poslednja gledajući njihovu

smrt, i ona konačno pada, pada preko tela dece, gleda kako im kolutaju oči, kako im iz ustiju navire krv, a zatim oseća kako se i njoj kida nešto u grudima, prevrće očima, izdiše.

Celo popodne nisam izlazila iz barake. Sedela sam na svom krevetu, zurila u prazan Otlin krevet, prebacivala iz ruke u ruku stvari koje mi je ostavila: nekoliko para gaćica, jednu haljinu, jednu suknju, dve košulje, čarape...

Nekoliko dana kasnije porodila se Eva. Dok se porađala, sedela sam na klupi ispred barake, a kad su okupali detence, pustili su me unutra. Pružili su mi malo telo – držala sam Evinu ćerkicu, radovala se. Gledala sam čas u malu čas u majku, koja je umorno ležala u krevetu.

„Još ne znam koje ime da joj dam“, rekla je Eva. „Muž i ja nikad nismo razmišljali o imenu deteta, važno nam je bilo samo da se rodi živo i zdravo. Kad bih mogla sada da mu kažem...“, rekla je i rasplakala se. Kad se smirila, zamolila me je da joj ja dam ime.

„Amalija“, rekla sam.

„Amalija“, ponovila je Eva.

Svakog dana odlazila sam do barake sa trudnicama i mladim majkama. Sedela bih do Eve i posmatrala novi život. Novi život je disao, gledao, žmurio, plakao, spavao, sisao. Slušala bih Evu kako se nada da će se ona i njen suprug ponovo sresti.

Jednog jutra rekla sam Evi da će sve starice iz naše barake biti odvedene u drugi logor.

„Obećaj mi“, rekla je, „obećaj mi da ćeš tamo potražiti mog muža. Pavel Poper. Zapamti njegovo ime, molim te. Pavel Poper.“

„Pavel Poper“, ponavljam.

„Obećaj mi da ćeš ga potražiti tamo, u tom logoru. I ako ga nađeš, reci mu da je postao otac. Reci mu da mu se ćerka

zove Amalija. Reci mu da smo ona i ja dobro. I da ćemo se sresti opet jednog dana. Obećaj mi.“

„Obećavam“, rekla sam.

A zatim sam morala da krenem. Ustala sam, poljubila Evu u čelo, poljubila Amaliju u teme i, pre polaska, stavila sam ruku iznad srca, između grudnjaka i leve dojke.

„Ništa ti nisam poklonila za rođenje ćerkice. Nisam imala šta. A sad sam se setila“, rekla sam i iz prostora iznad srca, između grudnjaka i leve dojke, izvadila pletenu kapu za bebe. „Ovu sam kapicu kupila pre mnogo godina. Starija je od tebe“, osmehnula sam se. Osmehnula se i Eva. „Vidi – napola se raspala. Nisam znala zašto sam je ponela sa sobom, ali sada znam. Možda će zimi biti potrebna Amaliji.“

Eva mi je uzela ruku kojom sam joj dala kapu i poljubila je.

Posmatrajući dlan na kojem je bio nevidljivi trag Evinih usana, polako sam krenula ka vratima na izlazu iz barake. I kad sam došla do njih, otvorila sam ih, okrenula se i spazila Evu kako doji Amaliju. Gledala sam ih, prizor je treperio između straha i nade. Gledala sam Evu i Amaliju kao da sam kroz njih htela da se vratim kroz vreme, u dugi niz majki i ćerki, ne samo onih majki i ćerki koje su tekle u njihovoj krvi, već svih majki i ćerki, od početka čovečanstva do ovog trenutka, od svake krvi u novu krv. Zatim sam se okrenula i izašla.

To popodne provela sam u krevetu. Povremeno bih prstima navukla čaršav nekoliko pedalja iznad glave i zurila u belo platneno nebo.

Narednog dana nagurali su nas u teretni voz i naše putovanje je otpočelo. U tamnom vagonu, u kojem su pre toga prevozili stoku pa se osećao miris životinja, sedele smo na podu, stisnute jedna do druge. Do mene su bile Paulina, Roza i Mari. Putovale smo dugo.

Bila je noć kad su nas izgurali iz vagona. Zatim su nas natovarili u kamione, a nakon nekoliko minuta istovarili ispred građevine koja je tonula u mrak. Žena u uniformi rekla je da treba da se istuširamo pre nego što nas smeste. Kazala je: pre nego što uđemo u drugu prostoriju, treba da se svučemo i neka svaka od nas zapamti gde je ostavila odeću. Sporo smo se svlačile. Kad sam skinula grudnjak, s njim je pala i požutela fotografija na kojoj smo bili mi, sestre Frojd, naša braća i naši roditelji.

Naredili su nam da se približimo vratima. Ušle smo u mračnu prostoriju. Zatvorili su vrata za nama. Odjednom se začulo šištanje. Osetila sam gorak miris. Nečiji prsti stegli su moje prste. Znala sam da je to Paulina. Znala sam da na njenom licu u tom času treperi onaj osmeh koji neka lica postoje i imaju čak i kad su pred užasom i strahom od smrti. Neke starice oko nas su vrištale, neke su se molile. Smrt mi se približavala, smrt je bila preda mnom, i ja sam sklopila oči pred svojom smrću.

